

AZ ÉLETSTÍLUS MEGHATÁROZOTTSÁGÁNAK VÁLTOZÁSA, 1982–1998*

Bevezetés

A társadalmi rétegződés és mobilitás vizsgálatával foglalkozó kutatók körében időről időre felmerül az igény, hogy a témát tágabban kellene megközelíteni, az elemzéseknek figyelembe kellene venni a rétegződés „következményeit és velejáróit”. A kutatási téma ilyen kibővítése vezethet el az életstílus meghatározottságának és strukturális szerepének vizsgálatához. Egyfelől olyan kutatási kérdések merülnek fel, hogy hogyan hatnak az életstílusra a társadalmi státus olyan szokásos összetevői, mint az iskolázottság, a foglalkozás, a jövedelem vagy a demográfiai jellemzők, mint a nem, az életkor, a lakóhely? Másfelől szükséges azt is vizsgálni, hogy mi a szerepe az életstílusnak a státusreprodukció vagy a státuselérés folyamatában? A szociológusok folyamatosan keresik a választ ezekre a kérdésekre, nemzetközi és időbeli összehasonlító vizsgálatok alapján.

Többdimenziós megközelítést követve a rétegződéskutatásban az életstílus a társadalmi státus kulcsfontosságú komponense. Az osztályhelyzet gazdasági értelmezésén túl a weberianus elmélet kiemeli a fogyasztói csoportok fontosságát és az azokban elfoglalt helyzet hasonlatosságát a társadalmi presztízs szempontjából (Weber 1966). A „dologtalan osztályról” írott klasszikus munkájában Veblen (1931) szintén kombinálja a fogyasztást, a presztízst és az önprezentációt. A láthatóság (visibility) fontos jellemzője a társadalmi státusnak Collins (1979) szerint is, amennyiben az emberek az életstílust arra használják, hogy ennek révén is demonstrálják társadalmi helyzetüket és felismerjenek másokat, akik hasonló pozíciót foglalnak el. Következésképpen az életstílus mind horizontálisan, mind vertikálisan összekapcsolja egymással a társadalom tagjait (DiMaggio 1994). Az életstílus önmagában is komplex jelenség, nem egyszerűen a társadalmi differenciálódás egy további dimenziója, amely hozzáadódik a foglalkozáshoz, az iskolázottsághoz és a jövedelemhez; hanem magának is két aspektusa van, egy kulturális és egy materiális (Bourdieu 1984). Sobel (1981, 1983) olyan empirikus modellt dolgozott ki az életstílus mérésére, amely azt négy fogyasztási területen keresztül operacionalizálja: presztízsszerzés (látható siker: visible success), a mindennapok fenntartása (everyday maintenance), a társasági élet (high life) és az otthoni élet (home life).

Az eddigi kutatások tanulságai szerint az életstílus vizsgálata különösen releváns a kelet-európai társadalmak esetében. Miközben a rétegződési és mobilitási kérdések hagyományos vizsgálata viszonylag alacsony társadalmi különbségeket tárt fel, nagyban mutatkozott a társadalom nyitottsága és az intergenerációs mobilitás, addig az életstílus vizsgálata meggyőző bizonyítékokkal szolgált az egyenlőtlenségek

* A cikk eredetileg angol nyelven készült, s előadás formájában elhangzott az ISA RC28 Társadalmi rétegződés kutatócsoport konferenciáján (Varsó, 1999. május 5–7).

az életstílus vizsgálata meggyőző bizonyítékokkal szolgált az egyenlőtlenségek társadalmi újratermelődésének jellegzetes módjairól és formáiról a szocialista társadalmakban (vö. Kolosi 1987a; Mateju 1990; Ganzeboom–Graaf–Róbert 1990; Róbert 1991a; Böröcz–Southworth 1996; Kraaykamp–Nieuwebeerta 1998). Ezeknek az elemzéseknek a következtetéseit úgy lehetne összefoglalni, hogy miközben a társadalmi egyenlőtlenségek egyéb formáit hatékonyabban ellenőrizte és sikeresebben csökkentette a szocialista társadalompolitika, addig az életstílust kevésbé lehetett „államosítani” és nehezebb volt a státusreprodukcióban betöltött szerepét csökkenteni.

Az életstílusra irányuló vizsgálatok két elfogadott megközelítést alkalmazhatnak. Az életstílust vagy úgy tekintik, mint ami a társadalmi háttér hatását közvetíti a társadalmi státusra, s ebben az esetben egy köztes magyarázó változóról van szó, vagy a társadalmi rétegződés következményeként, függő változónak tartják. Jelen írás az utóbbi típusba tartozik. Más szempontból az életstílus vizsgálatakor állást kell foglalni egy másik kérdésben is, nevezetesen, hogy az életstílus olyan társadalmi jelenség, amely – ha nem is egyetlen dimenzióban, de alapvetően mégis – vertikálisan hierarchizálja a társadalom tagjait, avagy az életstílus éppen a horizontális differenciálódás megnyilvánulása. Az utóbbi szemlélet eredménye az életstílus tipológiák és miliók divatja, amely az individualizáció nyomán kialakuló „rizikótársadalomban” (Beck 1986) az osztályok és rendek alternatíváját jelenti. Eszerint az élethelyzeteket, életesélyeket miliő-specifikus életstílusok határozzák meg, s a társadalom szerkezete nem osztályok vagy rétegek segítségével, hanem miliő-csoportok révén írható le (Bolte–Hradil 1984; Hradil 1983, 1987, 1992). Az itt következő elemzés határozottan nem ezt az a felfogást vallja, s nem ebbe az irányba gondolkodik. Éppen ellenkezőleg, ennek az elemzésnek az a célja, hogy bizonyítékokkal szolgáljon arra, hogy az életstílus társadalmi-demográfiai, képzettségi és jövedelmi meghatározottságában változások, mégpedig növekedés következett be az elmúlt másfél évtizedben Magyarországon, ahol a politikai és a gazdasági rendszer jelentősen átalakult ebben az időszakban.

A következőkben először az elemzést megalapozó elméleti megfontolásokat és a korábbi kutatásokat tekintjük át, valamint felállítunk néhány hipotézist. Az adatok és változók ismertetése után jutunk el a kutatás empirikus eredményeihez. Végül, az elméletek és a hipotézisek fényében értékeljük az eredményeket.

Elméletek és hipotézisek

A jelen tanulmányhoz kiindulópontul a társadalmi struktúra többdimenziósságát és a státusinkonzisztencia Lenskitől (1954) átvett koncepcióját választottuk. Miközben azonban Lenskit sokkal inkább az amerikaiak választási magatartása érdekelte, s ennek összefüggése a státus kikristályosodott, illetve nem kikristályosodott voltával, addig a közép-kelet-európai társadalomtudósok ezt a megközelítést arra használták, hogy a társadalmi egyenlőtlenségi rendszernek jobb leírását adják ezekben a társadalmakban. Wesolowski és Slomoczynski (1978) számára a státusinkonzisztencia az egyenlőtlenségek csökkentésére kínált lehetőséget a szocializmus során. Az első kísérlet a státusinkonzisztencia empirikus mérésére egy szocialista társadalom orszá-

ték még sokkal alaposabban Magyarországon a nyolcvanas évek első felében, a társadalmi rétegződésre (Kolosi 1982, 1987b), illetve az életstílusra (Utasi 1984) vonatkozóan. Többdimenziós megközelítést alkalmazva ezek a kutatások azt találták, hogy a népesség jelentős hányada olyan társadalmi csoportokhoz (klaszterekhez) tartozik, amelyeket a státusinkonzisztencia különböző típusaiként lehetett jellemezni. A státuskikristályosodás alacsony szintje ezekben a társadalmakban a nagyfokú strukturális változások és a szocialista társadalompolitika következményeként a rétegződés tipikus jellemzőjének tűnt. Magyarországon is, a széles körben kikényszerített foglalkozási mobilitás a munkaerő tömegeit nyomta át a mezőgazdaságból az iparba (Andorka 1982; Örkény 1989). A munkaerő iránti szükséglet strukturális átalakulása területi mobilitást is eredményezett, ami sokak számára napi vagy heti ingázás formájában valósult meg a lakóhely és a munkahely között (Böhm-Pál 1985). A képzett munkaerő iránti megnövekedett igény pedig az oktatás bővülését eredményezte (Andorka-Simkus 1983; Róbert 1991b). Mindez hozzájárult a szocialista társadalom destratifikációjához és a korábbi hierarchikus struktúrák megtöréséhez. Mivel a politikai intézkedések a jövedelmi egyenlőtlenségek csökkentését célozták meg, ez az iskolai befektetések alacsonyabb szintű megtérülését eredményezte, s az egyenlőtlenségek bizonyos területein bekövetkezett nagyfokú mobilitás más területeken jelentős immobilitással járt együtt, növelve a státusinkonzisztencia szintjét (Róbert 1986).

A státusinkonzisztencia, „a társadalmi státus nem vertikális dimenziója”, tehát a második világháború utáni kelet-európai strukturális és politikai fejlődés velejárója volt, ami bizonyos értelemben valóban a társadalmi egyenlőtlenségek csökkentését szolgálta, de ugyanakkor speciális mechanizmusokat is létrehozott a strukturális-reprodukciós folyamatokban. Például a státusinkonzisztencia úgy hatott az életstílusra, hogy a magas jövedelem és az alacsony iskolázottság növelte, miközben az alacsony jövedelem és a magas iskolázottság csökkentette a materiális fogyasztást (De Graaf 1991). A szocializmus alatt a státusinkonzisztencia jellemzője volt a viszonylag alacsony szintű kapcsolat a státus különböző mutatói között, a gyenge korreláció a foglalkozás/iskolázottság és a jövedelem között, vagy a jövedelem és a kulturális/materiális életstílus között. Az életstílus, s különösen az anyagi életstílus meghatározottsága szintén kisebb, ahogy Kolosi (1990) nemzetközi összehasonlító eredményei mutatták. Az anyagi életstílus Hollandiában erősen függött a jövedelemtől, miközben Magyarországon alig. Ellenben nem volt említésre méltó nemzetközi eltérés az iskolázottság hatásában a kulturális életstílusra.

A politikai és gazdasági rendszerváltozás jelentős átalakulást hozott a társadalmi struktúrában az egykori szocialista társadalmakban. A privatizáció, a vállalkozói osztály kialakulása, a jelentős mértékű munkanélküliség, a növekvő jövedelmi differenciálódás növelte a társadalmi egyenlőtlenségeket. E folyamatok eredményeképpen a kilencvenes évek társadalmi struktúrája Magyarországon a korábbinál kikristályosodottabb kell legyen. Ez a feltételezés adja ennek az elemzésnek a központi fogalmi keretét. Az életstílusra vonatkozó kutatási kérdések és hipotézisek szerint a következők:

K1. Hogyan korrelál egymással a kulturális és az anyagi életstílus?

H1. Feltételezhetően a kulturális és az anyagi életstílus közti korreláció 1982 és 1998 között növekedett.

H1. Feltételezhetően a kulturális és az anyagi életstílus közti korreláció 1982 és 1998 között növekedett.

K2. Hogyan hatnak a társadalmi-demográfiai jellemzők a kulturális és az anyagi életstílusra?

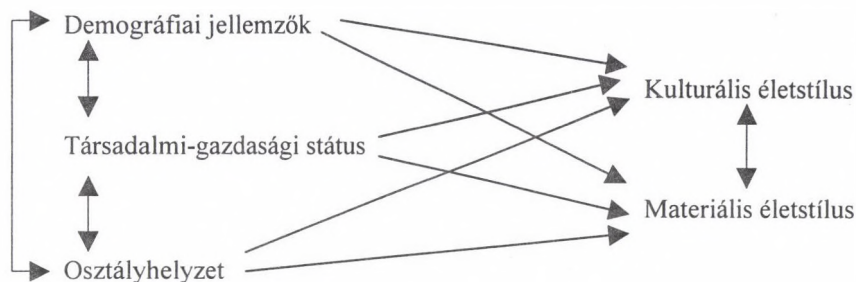
H2. A kulturális és az anyagi életstílus meghatározottsága 1982 és 1998 között növekedett.

Két frissebb kutatás említhető itt, amelyek ezzel a témával foglalkoznak a nemzetközi összehasonlítások szemszögéből, de ugyanakkor nem térnek ki az időbeli változásokra. Kraaykamp és Nieuwbeera (1998) a „Social Stratification in Eastern Europe after 1989” kutatás Bulgáriára, Csehországra, Magyarországra, Lengyelországra és Szlovákiára vonatkozó 1993-as adatait felhasználva vizsgálta a társadalmi származás, a szülői kulturális tőke, s az egyéni státusjellemzők hatását a kulturális és az anyagi életstílusra. A szerzők azt találták, hogy mind az iskolázottság, mind a szülői kulturális tőke fontos előrejelzője volt a kulturális életstílusnak, miközben az anyagi életstílusra az iskolázottság és a jövedelem hatott jelentősen. A társadalmi származás és részben a szülői kulturális tőke is csak közvetett módon hatottak az életstílus differenciálódására. Ez az elemzés azt a következtetést vonta le, hogy a kommunista kísérlet ezeknek a kelet-európai társadalmaknak a destratifikációjára sikertelen volt, a társadalmi és kulturális egyenlőtlenségek generációk közti átöröklése világosan kimutatható az életstílus reprodukciójára vonatkozó modell révén.

A másik elemzés (Róbert 1997a) az életstílus inkonzisztens jellegére irányult, s azon a feltételezésen alapult, hogy a „stilisztikai egység” Sobel által használt fogalma – a nagyfokú státusinkonzisztencia következtében – nem alkalmazható az életstílusra a szocialista társadalmakban. Ennek az elemzésnek, amely ugyanazon a fentebb említett adatbázison készült, Bulgária, Csehország, Magyarország, Lengyelország, Oroszország és Szlovákia adatait felhasználva, egy olyan tipológia jelentette a függő változóját, amely a konzisztensen magas szintű, a kultúra által uralt, az anyagilag meghatározott és a konzisztensen alacsony szintű életkörülmények típusait tartalmazta. Statisztikailag becsülve annak valószínűségét, hogy kik kerülnek ennek a tipológiának az egyes kategóriáiba, a jövedelem magyarázó ereje viszonylag gyenge volt (más magyarázó változókkal is kontrollálva). Az iskolázottság viszont az életstílus jobb előrejelzőjének bizonyult. Még erősebb hatása volt az osztály hovatartozásnak, amennyiben a szolgáltató osztályhoz való tartozás (Erikson–Goldthorpe [1992] sémája alapján) erősen növelte annak valószínűségét, hogy valaki a kultúra által uralt vagy a konzisztensen magas szintű életkörülmények típusaiba került, míg az önálló foglalkozásúak esetében az anyagilag meghatározott életstílusú típusba kerülés esélye volt jelentősen nagyobb (szemben a referencia kategóriaként szereplő fizikai munkásokkal és a konzisztensen alacsony szintű életstílus típusával).

Ez a tanulmány az előbbi kutatásokból származó tanulságokat felhasználva az időbeli összehasonlításra irányuló modellt állít fel. A kulturális és az anyagi életstílus lesz a modell függő változója, a fő magyarázó változók pedig a demográfia helyzet, a társadalmi-gazdasági státus és az osztályhelyzet háromféle mérőszáma.¹

¹ A társadalmi származásnak, illetve más szülői jellemzők közvetett hatásának időbeli változásai nagyon lényegesek lennének, de a jelen elemzéshez használt adatbázisok nem mindegyikében állnak rendelkezésre az ehhez szükséges változók.

1 ábra. A kulturális és a materiális életstílus meghatározottságának modellje

Három demográfiai sajátosságot veszünk figyelembe, a nemet, az életkort és a lakóhelyet. A nemek szerinti különbség csak a kulturális életstílusra vonatkozó modellben szerepel. Azt várjuk, hogy a nők kulturális fogyasztása nagyobb, összefüggésben a kulturális tőke korábban kimutatott nemek szerinti különbségeivel (DiMaggio 1982). Ez a jelenség feltehetőleg nem változik időben. Az életkor valójában az egymástól nehezen elválasztható kohorsz, illetve életciklus szerinti különbségeket tükrözi. Miként Sobel (1981) kimutatta, ezek szintén hatást gyakorolnak az életstílusra. Azt várjuk, hogy fiatalabb korban magasabb szintű a kulturális és az anyagi fogyasztás. Magyarországon az idős népesség növekvő relatív deprivációjának következtében, ez a hatás időben fokozódhat. A lakóhely, amely legalább annyira demográfiai, mint amennyire társadalmi-gazdasági mutató, szintén erősen befolyásolja az életeményeket. A korábbi kutatások szerint a nagyobb és városiasabb településeken jobb az esély a kedvezőbb életkörülményekre (Róbert 1997a). Ezt a hatást is időben állandónak feltételezzük.

Társadalmi-gazdasági hatások

A státusz mérésére három klasszikus indikátort használunk, az iskolázottságot, a presztízt és a jövedelmet. A korábbi vizsgálatok azt jelezték, hogy ezek az egyéni erőforrások szignifikáns előrejelzői az életstílusnak mind Kelet-Európában (Machonin 1970; Kolosi 1990; Ganzeboom–Graaf–Róbert 1990; Róbert 1997a; Kraaykamp–Nieuwebeerta 1998) mind Nyugat-Európa piacgazdaságaiban (Bourdieu 1984; DiMaggio–Usteem 1978, 1980; De Graaf 1989). A kulturális életstílus esetében leginkább az iskolázottságnak, az anyagi életstílus esetében viszont a jövedelemnek lehet nagyobb magyarázó ereje. Noha a presztízs fontos mutatója az értékek, az ízlés és a fogyasztás különbségeinek (Weber 1966; Treiman 1977), a foglalkozási presztízs hatása az életstílusra általában kisebb, ha az iskolázottsággal és a jövedelemmel van kontrollálva. Mivel egy státuskikristályosodási folyamatra számítunk, azt feltételezzük, hogy a társadalmi-gazdasági változók hatása – különösen az iskolázottság és a jövedelemé – időben növekvő a kulturális és az anyagi életstílusra.

Osztályhatások

A szocialista társadalmak osztályszerkezetének ortodox marxista megközelítése a két osztály (munkásság és parasztság) és egy réteg (értelmiség) modellen alapult. Különböző munkák és szerzők hosszú sorát (köztük Ossowskit, Hegedüst, Fergét, Kolosit, Szelényit stb.) említhetnénk itt, akik bírálattal illették ezt a leegyszerűsített és ideologikus modellt, s adekvátabb valamint szociológiai szempontból relevánsabb osztály- és rétegződés modellt igyekeztek kidolgozni e társadalmakra. A kilencvenes évek gazdasági és társadalmi átalakulása következtében az egykori szocialista országok ezeknek a rétegmodelleknek, illetve munkajelleg csoportoknak a szempontjából is jelentős változásokon mentek keresztül. A folyamat egyik fontos sajátossága, hogy bizonyos osztályhelyzetek szerepe megnövekedett a társadalmi differenciálódásban, miáltal egyre relevánsabb osztályviszonyokról beszélni (Róbert 1997b; Bukodi 1999; Lengyel–Róbert 2000). Két ilyen osztályhatást vonunk be az elemzésbe: a szolgáltató és a vállalkozó osztályhoz tartozás hatását. A szolgáltató osztály egyik szegmensére vonatkozóan Szelényi és munkatársai (1996) egy menedzseri osztály kialakulását emelték ki. A szolgáltató osztály egy másik szegmensének, a professzionális csoportoknak a pozíciójában bekövetkezett változások már sokkal vitatottabbak. Ugyancsak vita folyik egy új nagyvállalkozói tőkéosztály megjelenéséről (Kolosi–Sági 1997; Kovách–Csíte 1999). Kétségtelen viszont, hogy a kisvállalkozói osztály kiemelkedése kulcsszerepet játszott a rendszerváltozás után az egykori szocialista társadalmakban (Róna–Tas–Lengyel 1997; Róbert 1996, 1998; Wallace–Haerpfer 1998), még akkor is, ha az önfoglalkoztatók egy részének esetében kényszervállalkozókról van szó. Mint említettük, a korábbi tanulmányok kimutatták, hogy ezek az osztályhelyzetek növelik a kulturális és az anyagi fogyasztást (Róbert 1997a; Wallace–Haerpfer 1998). Következésképpen, ös. zhangban a státuszikristályosodás hipotézisével, az osztálypozíciók növekvő szerepére számítnak a kulturális és az anyagi életstílus meghatározásában.

Mindezt összefoglalva, a magyarázó változókra vonatkozó konkrét hipotéziseket az 1. táblázat tartalmazza.

Adatok, mérések és módszerek

Adatok

Négy adatbázist használtunk az elemzés során. A Rétegződés-modell vizsgálat (N=11722) 1982-es (kutatásvezető: Kolosi Tamás), a TÁRKI-I. Vizsgálat (N=5999) 1986-os (kutatásvezető: Kolosi Tamás), a TÁRKI Mobilitás Vizsgálat (N=2998) 1992-es (kutatásvezető: Róbert Péter), a TÁRKI Monitor Vizsgálat (N=3792) pedig 1998-as (kutatásvezetők: Tóth István György és Szívós Péter) felvételek voltak. Mindegyik kutatás országos véletlen mintán folyt, s többlépcsős mintavételen alapult. Az 1982-es és az 1998-as kutatás háztartás-, míg az 1986-os és az 1992-es egyéni mintán készült. Az elemzés céljára a 18 éves és idősebb válaszadókat választottuk ki. Az adatbázisok felhasználásával egy összemásolt adatfile készült,

amelyben mind a négy eredeti filel egyenlően súlyozva ($N=3000/\text{file}$) szerepeltettük. Az elemzés ezen a közös adatbázison történt ($N=12000$).

Változók

A kulturális fogyasztásra vonatkozó függő változó négy kétértékű (0 vagy 1) mutatón alapul (színházba járás, koncert- és múzeumlátogatás, valamint az átlagosnál több könyv).² A másik függő változó, amelyik az anyagi fogyasztásra vonatkozik, a háztartások tartós fogyasztási cikkekkel való ellátottságának négy kétértékű (0 vagy 1) mérőszámán alapul (színes tv, hűtőszekrény, automata mosógép, személyautó).³ Mindkét esetben z-score módszerrel történt a kulturális és az anyagi életstílus skála konstrukciója. Ez azt jelenti, hogy a kulturális és az anyagi fogyasztás standardizált értékeit adtuk össze, az egyes elemek társadalmi eloszlásán alapuló súlyozással. Mivel az alapeloszlások is változtak a vizsgált időszakban, ezt az eljárást külön-külön megismételtük mind a négy adatbázison.

További öt tartós fogyasztási cikk (mélyhűtő, videó, mikrohullámú sütő, CD-lejátszó és személyi számítógép) elérhetősége révén lehetővé vált, hogy az elmúlt tíz évre (1992, 1998) vonatkozóan egy második anyagi életstílus változó is készüljön ugyanezzel a módszerrel, külön-külön kiszámolva a két időpontra a vonatkozó skála-értékeket. A magyar háztartásoknak csak egy kisebb részében fellelhető, drágább tartós fogyasztási cikkek alapján az anyagi fogyasztásnak így egy érzékenyebb mutatóját is létrehoztuk. (Az eredeti változókról a Függelék F1 és F2 táblázatai adnak áttekintést.)

Az elemzés magyarázó változói:

- nem, ahol a férfi=1 és a nő=0;
- kor, években mérve;
- lakóhely, a település lélekszámán alapuló ordinális skálán mérve;
- iskolázottság, az oktatásban eltöltött évek számával mérve;
- foglalkozási presztízs, Treiman SIOPS-pontjaival mérve (Ganzeboom–Treiman 1996);
- jövedelem, az egy főre jutó családi jövedelem deciliseivel mérve (annak érdekében, hogy a másfél évtized óriási inflációja kezelhető legyen);
- szolgáltató osztályhoz tartozás, ahol az EGP osztályozás (Erikson–Goldthorpe 1992) I. vagy II. kategóriája 1-nek felelt meg (gyakorlatilag a vezetők és értelmiségiek tartoznak ide), minden más eset 0-nak;
- vállalkozó osztályhoz tartozás, ahol az EGP osztályozás IVa. és IVb kategóriája 1-nek felelt meg (önfoglalkoztatók és kisvállalkozók tartoznak ide), minden más eset 0-nak.

(A magyarázó változók áttekintése a Függelék A3 táblájában szerepel.)

² A megfelelő kérdések szövegezése hozzávetőleg azonos volt, de a válaszkategóriák száma különbözött az egyes adatbázisokban. Ezért készültek dichotóm változók.

³ Csak ez a négy item volt egyaránt elérhető mind a négy adatbázisban.

Módszerek

A kulturális és az anyagi életstílus, valamint a független változók közötti korrelációkat minden egyes időpontra külön kiszámítottuk. A kapcsolatok ilyen kétváltozós áttekintése után az életstílus meghatározottságának többváltozós elemzése következett, ahol OLS regressziós modelleket illesztettünk külön-külön a kulturális és az anyagi életstílusra. Először a négy időpontra külön-külön megbecsültük a modelleket, majd – annak érdekében, hogy az időbeli változások szignifikanciaszintje statisztikailag ellenőrizhető legyen – a modelleket újra megbecsültük a közös adatbázison. Ebben a modellben szerepeltek további kétértékű változók 1986-ra, 1992-re és 1997-re vonatkozóan (1982 volt a referencia kategória), amelyek az időbeli változások közvetlen hatását képviselték, továbbá a független változók és az időpontokra vonatkozó változók közötti interakciós hatásokat is figyelembe vettük.

Eredmények

A korrelációs együtthatók erős kapcsolatot jeleznek az életstílus és a demográfiai, valamint a státus- és az osztálymutatók között (Lásd a 2–3. táblázatokat). Az együtthatók előjele, vagyis a kapcsolat iránya negatív összefüggést mutat az életstílus és a nem, illetve az életkor között. Ahogy vártuk, a nők kulturális fogyasztásának szintje magasabb, de az anyagi fogyasztással való kapcsolat statisztikailag nem jelentős. A fiatalabbakat magasabb szintű fogyasztás jellemzi mind kulturális, mind anyagi téren. Gyakrabban járnak színházba, múzeumba vagy koncertekre, több könyvük van, mint az idősebb válaszadóknak, illetve nagyobb arányban találunk színes tv-t, hűtőszekrényt, automata mosógépet és személyautót is a fiatalabbak háztartásában. Minden más esetben az adatok pozitív összefüggést jeleznek, azaz a nagyobb (városiasabb) lakóhely, a magasabb iskolázottság, a magasabb presztízsű foglalkozás, a magasabb fizetés egyaránt növeli a kulturális és az anyagi életstílus szintjét. A szolgáltató osztályhoz tartozás, úgy tűnik, szorosabban kapcsolódik az életstílushoz, mint a vállalkozói osztályhoz tartozás.

Ugyanakkor az önállóak esetében a korrelációs együtthatók világosan növekvő tendenciát mutatnak. Hasonló növekedés figyelhető meg az iskolázottság és a kulturális életstílus közti kapcsolat terén is. Az életkor és a kulturális életstílus közötti korreláció viszont úgy tűnik, gyengül. Más, a korrelációs együtthatók időbeli alakulását tükröző trendek viszont nem lineárisak. A lakóhely, a foglalkozási presztízs vagy az egy főre jutó családi jövedelmi decilisek esetében először növekedés, majd csökkenés figyelhető meg.

Ugyanezen változók alapján készített többváltozós regressziós becslések eredményeit mutatja a 4. és 5. táblázat. A modellekből adódó ún. determinációs együttható (kiigazított R^2 érték) nem mutat növekvő tendenciát a teljes vizsgált időszak során, ahogy azt a státuskikristályosodás hipotézise alapján vártuk. Valójában a megmagyarázott variancia hányad növekszik mind a kulturális, mind az anyagi életstílus esetében 1982 és 1992 között (az előbbinél 36, 38, 44 százalék, az utóbbinál 22, 27, 32 százalék), de ez a tendencia 1998-ra megfordul (az előbbinél 39, az utóbbinál 27 százalék). Ezekből az értékekből az is látszik, hogy a magyarázó erő alapján, amely

persze csak egy lehetséges minősítő szempont, a modell jobban működik a kulturális, mint az anyagi életstílus esetében.

Az érdemi összefüggésekre térve, majd minden magyarázó változó hatása szignifikáns a többváltozós modellekben, noha erősségük – a köztük is fennálló korreláció következtében – természetesen csökkent. Különösen a foglalkozási presztízs, illetve az életkor szerepe tűnik kisebbnek az életstílus meghatározásában, ha más kontrollváltozókat vezetünk be. Összhangban a hipotézisekkel az iskolázottság jobban hat a kulturális életstílusra, miközben az egy főre jutó családi jövedelem jobban hat az anyagi életstílusra. Az urbanizációs szintnek, úgy látszik, nagyobb a hatása a kulturális életstílusban mutatkozó különbségekre, mint az anyagi életstílus szempontjából mértekre. Az anyagi életstílus esetében a szolgáltató osztályhoz való tartozás hatása, más változókkal kontrollálva, nem bizonyult szignifikánsnak, miközben ez a hatás erős maradt a kulturális életstílus esetében. Ahogy vártuk, a vállalkozó osztályhelyzet jelentősen hat az anyagi életstílusra, de a kilencvenes években szerepe van a kulturális életstílus meghatározásában is.

A kulturális életstílus esetében, a becslések növekvő meghatározottságot jeleznek a vizsgált időszakban az iskolázottság és a vállalkozói osztályhelyzet vonatkozásában. Az életkor esetében a fiatalabbak előnye növekedést mutat az anyagi életstílus terén. Ezzel szemben csökkenő tendencia figyelhető meg a lakóhely hatásánál, különösen a kulturális fogyasztás esetében. A többi magyarázó változó esetében, a becslések nem mutatnak egyértelmű trendet.

A kikristályosodás hipotézisével összhangban, időben erősödő kapcsolatot várunk a kulturális és az anyagi életstílus között. A 6. táblázatban közölt korrelációs együtthatók szerint valóban van egy növekvő tendencia 1982, 1986 és 1992 között, de a determinációs együtthatóhoz hasonlóan ez a tendencia is megfordul 1998-ra.

Miután évenként külön-külön megvizsgáltuk a kulturális és az anyagi életstílusra vonatkozó modellünket, elvégeztük az elemzést az összevont adatbázison is. Ez a modell a 7. táblázatban szerepel. Itt a magyarázó változók közvetlen hatásán túlmenően ezen változók és az idő közti interakciós hatások is szerepeltek, annak érdekében, hogy megtudjuk, vajon az egyes évekre becsült modellek alapján kirajzolódó időbeli változások statisztikailag jelentősek vagy sem. A kulturális és az anyagi életstílusra vonatkozó modellek becslése két lépésben történt, először az idő és más magyarázó változók fő hatásait, másodsor az interakciós tagokat adtuk a modellhez.

Noha az összevont életstílus mutatók egyes elemei abszolút értelemben mutatnak növekedést, legalábbis 1982 és 1992 között (lásd a Függelék F1 és F2 táblázatait), az évekre vonatkozó kétértékű változók alapján az időbeli főhatások negatívak 1982-höz, a referencia kategóriához viszonyítva. Ennek magyarázata az lehet, hogy az indexeket időpontonként külön-külön megkonstruáltuk. A többi magyarázó változó főhatásai hasonlóknak tűnnek az évenkénti becslésekből adódó eredményhez. Eszerint a lakóhely, az iskolázottság és a szolgáltató osztályhoz való tartozás a kulturális életstílusra hat erősebben; míg az életkor, a jövedelem és a vállalkozó osztályhoz való tartozás pedig az anyagi életstílusra. A modell a főhatások alapján a kulturális életstílus teljes szórásának 39 százalékát, az anyagi életstílus teljes szórásának pedig 26 százalékát magyarázza.

Hozzáadva az egyenlethez az interakciós tagokat a modellek magyarázó ereje alig, 1 százaléknak kisebb mértékben javul. Nagyon kevés interakciós hatás bizo-

nyult szignifikánsnak. A fiatalabbak előnye az idő folyamán növekedett az anyagi életstílusra vonatkozóan. A kisebb és kevésbé városias településeken élő emberek hátránya a kilencvenes években szignifikánsan csökkent mind a kulturális, mind az anyagi életstílus esetében. Az iskolázottság hatása nőtt mind a kulturális, mind az anyagi életstílusra vonatkozóan. Ellentétben a hipotézisekkel, a jövedelem hatásának változása statisztikailag nem jelentős. Ugyanez a helyzet a vállalkozói osztály hatásával is. Még inkább meglepő, hogy a szolgáltató osztály hatásának időbeli változása vagy nem szignifikáns, vagy éppenséggel negatív előjelű.

Ezek az eredmények több ponton is ellentmondanak várakozásainknak. Az anyagi életstílus esetében van lehetőségünk arra, hogy vizsgálatunkat pontosítsuk. Az anyagi életstílus alternatív mérését felhasználva, a tanulmányunk ebben részében csak az 1992 és 1998 közötti, azaz a rendszerváltozás utáni időszakban végbement változásokkal foglalkoztunk. Az elemzés menete ugyanaz volt, először a korrelációs együttműködőket vizsgáltuk, majd regressziós becsléseket végeztünk a két időpontra vonatkozóan, végül az időbeli változások erősségét ellenőriztük. A korrelációs és regressziós együttműködők a 8. táblázatban szerepelnek.

Az anyagi életstílus nincs szignifikáns kapcsolatban a nemmel, negatív a kapcsolatot irányba az életkor esetében, s pozitív az összefüggés a társadalmi státusz, illetve az osztályhelyzet további, itt figyelembe vett mutatóival. A korrelációk alapján növekvő kapcsolat van az anyagi életstílus és az életkor, az iskolázottság, a foglalkozási presztízs, valamint a szolgáltató és a vállalkozói osztálypozíció között.

A többváltozós elemzés nem mutat lényeges változást a hatások „mintázatában”, túl azon, hogy a regressziós becslések – a magyarázó változók közti kapcsolat miatt – alacsonyabbak, például a település, illetve a szolgáltató osztályhoz tartozás elveszti szignifikáns jellegét. Ugyanakkor az életkor, az iskolázottság, az egy főre jutó családi jövedelem decilisei és különösen a vállalkozói osztályhelyzet hatása viszont erősebbnek tűnik 1998-ban, mint 1992-ben. Hasonlóan nő a modell magyarázó ereje, a determinációs együttható (kiigazított R^2 érték), amely durván 18 százalék 1992-ben és közel 27 százalék 1998-ban.⁴

Végül a modellt az összevont adatbázison vizsgáltuk meg az 1992 és 1998 közötti időszakra, ismét két lépésben, figyelembe véve a főhatásokat, s az idővel való interakciós hatásokat is. Az eredmények a 9. táblázatban szerepelnek. Első lépésben a modell pozitív időbeli változást jelez, a magyarázó változók közül pedig a vállalkozói osztályba tartozás, az iskolázottság és az egy főre jutó családi jövedelem hatása a legerősebb az anyagi életstílusra. A modell magyarázó ereje 21 százalék. Második lépésben, az interakciós tényezők hozzáadásával 1,5 százalékkal nőtt a determinációs együttható. Ez nem sok, de a korábbiaknál több esetben mutatkozik a magyarázó változók hatásában szignifikáns változás. A rendszerváltozást követő évtized során megnőtt a fiatalok előnye, jobban számít az iskolázottság, a jövedelmi helyzet az anyagi életstílus esetében, s a vállalkozói osztályhelyzet hatása is növekvő mértékben valószínűsít kedvezőbb anyagi életstílust. Az anyagi életstílus alternatív mérése

⁴ Valójában a megmagyarázott szórásnak ez a növekedése 1992 és 1998 között, összehasonlítva a megmagyarázott szórás ugyanezen időszak alatt bekövetkezett csökkenésével, amikor az anyagi életstílus mérés eredeti változatát vizsgáltuk (lásd 5. táblázat), abból következik, hogy az 1992-re vonatkozó becslés esetében térnek el jelentősen az R^2 értékek.

alapján a feltételezett kikristályosodási folyamat ebben az egyenlőtlenségi szférában 1992 és 1998 között tehát kimutathatóan jelen van.

Az eredmények értékelése

A tanulmány célja a kulturális és az anyagi életstílus meghatározottságában Magyarországon, az 1982 és 1998 közötti másfél évtized során történt változások vizsgálata volt. Az elemzés során abból indultunk ki, hogy Magyarország ebben az időszakban jelentős gazdasági és társadalmi átalakuláson ment keresztül, ami összességében a társadalmi rétegződés erősebb kikristályosodását hozta magával. Következésképpen, az a státusinkonzisztencia, amelyet a nyolcvanas évek során a hazai kutatások (elsősorban Kolosi 1987b) kimutattak, csökkenő tendenciájú, a korábbinál kisebb mértékű a kilencvenes években. Ugyanakkor az 1989–90-es rendszerváltozást nem tekintettük egy erős cezúrának, sokkal inkább egy fokozatos átmenetet tételeztünk fel a vizsgált másfél évtizedes időszakban a kristályosodás irányába. Konkrétan, az életstílus kutatás kérdéseire vetítve, a státusinkonzisztencia csökkenésének hipotézise alapján azt feltételeztük, hogy a kulturális és az anyagi életstílus közötti korreláció időben növekedett, vagyis az életstílus inkonzisztenciája általában csökkent, s az életstílus és a társadalmi-demográfiai jellemzők (státusismérvek, osztálypozíció) közötti oksági kapcsolat erősödött.

Négy adatbázist használtunk fel a feltevések ellenőrzésére 1982-ből, 1986-ból, 1992-ből és 1998-ból. Ugyanazokat az indexeket állítottuk elő a kulturális és az anyagi életstílus mérésére, továbbá ugyanazokat a magyarázó változókat használtuk fel a demográfiai helyzet, a társadalmi státus, valamint az osztályhelyzet mérésére. Az életstílus és meghatározói közti statisztikai kapcsolatot két- és többváltozós elemzési módszerekkel vizsgáltuk.

Összefoglalva az elemzés eredményeit, azt találtuk, hogy azok nem minden vonatkozásban támasztják alá a kutatás fő hipotézisét. A kulturális és az anyagi életstílus közti kapcsolat erősségét vizsgálva, megjelent ugyan egy tendencia a kikristályosodás irányába 1982 és 1992 között, de ez a trend megtört 1992 és 1998 között. A kulturális és az anyagi életstílus közötti korreláció 1982 és 1992 között növekedett, de 1998-ra ez a korrelációs együttható ismét kisebb lett. Amikor az életstílus meghatározottságát minden időpontra külön vizsgáltuk, az ún. determinációs együtthatók (kiigazított R^2 értékek) a megmagyarázott szórás növekedését jelezték mind a kulturális, mind az anyagi életstílus esetében 1982 és 1992 között, de ez a tendencia is megtört 1998-ra. A magyarázó változóknak az életstílusra gyakorolt hatásában várt növekedés minden kétséget kizáróan csak az életkor és az iskolázottság terén figyelhető meg. Az életstílus valójában szignifikánsan kevésbé jelezhető előre a lakóhely segítségével 1998-ban, mint korábban. Miközben akár a kedvező jövedelmi helyzet, akár a szolgáltatói vagy vállalkozói osztálypozíció egyértelműen kapcsolatban van a magasabb szintű kulturális – és még inkább – anyagi életstílussal, a modellekből származó becslések az összefüggés feltételezett időbeli erősödését nem bizonyították egyértelműen. Különösen a szolgáltató osztály esetében nem igazolódtak a várakozások.

Az eredmények értelmezéséhez néhány dolgot figyelembe kell venni. Először is meg kell vizsgálnunk mind az életstílusra, mind a társadalmi-demográfiai helyzetre vonatkozó kiinduló adatainkat. A kulturális életstílus mérésére használt fogyasztási változók szerint a – függelékben közreadott – megoszlások abszolút növekedést mutatnak a színház-, múzeum- vagy koncertlátogatás terén 1982 és 1992 között, de ez a tendencia 1998-ban nem folytatódott. Egy másik, 1998 őszi adatsor alapján úgy tűnik, hogy az 1998 tavaszán készült, ebben a tanulmányban felhasznált adatokban a kulturális fogyasztás alábecsült. Másrészt viszont más adatok – beleértve a témára vonatkozó makro-statisztikai információkat is – alátámasztják a kulturális fogyasztás szintjében, a kilencvenes években megfigyelt csökkenést.

Az anyagi életstílus mérésére használt egyedi változók abszolút növekedést jeleztek a tartós fogyasztási cikkekkel való ellátottságban a vizsgált időszak folyamán. Kétségtelen, hogy a méréshez felhasznált tartós fogyasztási cikkek különböző anyagi és szimbolikus értékeket fejeznek ki a magyar társadalomban. A színes televízió és a hűtőszekrény rendkívül általánossá vált Magyarországon, de ez kevésbé áll fenn az automata mosógép és a személyautó esetében. Sajnos azok a cikkek, amelyek a teljes másfél évtizedes időszakban valamilyen arányban megtalálhatók voltak a magyar háztartásokban, az anyagi helyzetnek csak egy durva mérését tették lehetővé. Ezt a hibát próbáltuk meg kiküszöbölni, amikor modernebb és drágább árucikkek felhasználásával az anyagi életstílus mérésére egy másik indexet is konstruáltunk a kilencvenes évek időszakára. Ez a mutató érzékenyebbnek bizonyult és erősebb összefüggést mutatott a legújabb társadalmi differenciálódással. Az így operacionalizált anyagi életstílusra 1992 és 1998 között növekvő hatást gyakorolt a fiatalabb életkor, a magasabb képzettség, a jobb jövedelem helyzet és a vállalkozói osztálypozíció. Sőt, ezen alternatív anyagi életstílus modell esetében a regionális különbségek hatása sem csökkent 1992 és 1998 között.

A magyarázó változókat a függő változókhoz hasonlóan körültekintően kell megítélni. Az egyik kritikus pont a jövedelem mérése. Magyarországon 1982-ben és 1986-ban nem volt személyi jövedelemadó, de 1992-ben és 1998-ban már igen. Feltehetőleg, hogy a válaszadók által közölt jövedelmi adatok ez utóbbi felmérésekben kevésbé megbízhatók, mint a nyolcvanas évek első feléből származó adatok esetében. Következésképpen a jövedelem növekvő hatása feltehetőleg alábecsült. Egy másik kritikus pont a vállalkozói osztály, ami nem ugyanaz a strukturális pozíció a nyolcvanas és a kilencvenes években. Egyfelől az önálló foglalkozásúak csoportja számszerűen megnőtt, másfelől ezek az emberek iskolázottabbak, magasabb presztízsű foglalkozásokban dolgoznak a kilencvenes években, mint egy évtizeddel korábban. Ezeket a változásokat nem vette figyelembe az elemzés. A szolgáltató osztály itt alkalmazott mérése is talán túlságosan széles. Közép-Kelet-Európában esetleg csak a felső szolgáltató (EGP I.) osztály, vagyis a felső vezetők, felső értelmiség esetében számíthatnánk a hipotézissel jobban összefüggő eredményekre.

Az elemzés kiinduló adatainak kritikai áttekintésén túl a státuskikristályosodás egész folyamatát érdemes szélesebb összefüggésbe helyezni. A státusinkonzisztencia csökkenése – ha valóban van ilyen – annak következménye, hogy a központi elosztáson alapuló szocialista társadalmi rend a nyolcvanas években meggyengült, illetve hogy a rendszerváltozás a kilencvenes években új piaci viszonyok kiépülését és növekvő társadalmi differenciálódást hozott magával. Ez a komplex folyamat az élet-

stílus itt vizsgált meghatározóin túl más elemeket is tartalmaz. Az iskolai befektetések növekvő megtérülése magasabb jövedelmek formájában szintén része a folyamatnak (Rutkowski 1999). Ezt az összefüggést ez az elemzés nem vizsgálta. Az itt közölt eredmények azt jelzik, hogy a státuskikristályosodás a nyolcvanas években elkezdődött Magyarországon és – bizonyos értelemben – folytatódott a kilencvenes években is, legalábbis az anyagi életstílus vonatkozásában. Ugyanakkor úgy tűnik, a kulturális és az anyagi életstílus közötti inkonzisztencia nem csökkent a kilencvenes években. A szocializmus formális összeomlása után az új társadalmi és gazdasági fejlődés nem minden tekintetben segítette elő a státuskikristályosodást Magyarországon. Egy, a középosztály kialakulásáról végzett, korábbi kutatás ugyanazokat az 1992-es adatokat használva, amelyek ebben a tanulmányban is szerepeltek jelentős státusinkonzisztenciát talált Magyarországon a középosztályi helyzet olyan különböző kritériumai, mint a tulajdonlás, a vezetői pozíció, a szellemi munka, a magas kulturális és anyagi fogyasztás között (Kovách–Róbert–Utsi 1995). A középosztály kulturális fogyasztás–anyagi fogyasztás szerinti szegmentáltságát mutatták a fogyasztási csoportokra vonatkozó legfrissebb vizsgálatok is (Fábián–Kolosi–Róbert 2000).

A szocialista társadalmi berendezkedésből a piaci viszonyokba való átmenet során bekövetkező státuskikristályosodásra vonatkozó itt bemutatott eredmények nem egyértelműek. Mind az életstílus, mind a társadalmi státus- és osztályhelyzet mérésére vonatkozóan finomítanunk kell jelenlegi adatainkat. Az életstílus társadalmi meghatározottságára, illetve a státusmegszerzésre vonatkozó további vizsgálatoknak más, újabb adatbázisokat is figyelembe kell majd venniük, illetve más országok példáit is fel kell használniuk annak érdekében, hogy ezek a kutatások hozzájárulnak majd az átalakuló kelet-európai társadalmak rétegződési rendszerének jobb megértéséhez.

Hivatkozások

- Andorka Rudolf 1982. A társadalmi mobilitás változásai Magyarországon. Budapest: Gondolat
- Andorka Rudolf–Albert Simkus 1983. Az iskolai végzettség és a szülői család társadalmi helyzete. *Statisztikai Szemle*, 6.
- Beck, Ulrich 1986. *Risikogesellschaft. Auf dem Weg in eine andere Moderne*. Frankfurt am Main: Suhrkamp Verlag
- Bolte, Karl Martin–Stefan Hradil 1984. *Soziale Ungleichheit in der Bundesrepublik Deutschland*. Opladen: Leske+Budrich
- Bourdieu, Pierre 1984. *Distinction. A Social Critique of the Judgment of Taste*. London: Routledge and Kegan Paul
- Böhm Antal–Pál László 1985. *Társadalmunk ingázói – az ingázók társadalma*. Budapest: Kossuth
- Böröcz József–Caleb Southworth 1996. Decomposing the Intellectuals Class Power: Conversion of Cultural Capital to Income, Hungary, 1986. *Social Forces*, 74, 797–821.

- Bukodi Erzsébet 1999. Osztály vagy réteg? Történeti változások, emberi tőke, karrierminták a foglalkozási osztály és réteghelyzet vizsgálatában. *Szociológiai Szemle*, 2, 28–57.
- Collins, Randall 1979. *The Credential Society*. New York: Academic Press
- De Graaf, Nan Dirk 1991. Distinctions by Consumption in Czechoslovakia, Hungary and the Netherlands. *European Sociological Review*, 3, 267–290.
- De Graaf, Paul M. 1989. Cultural reproduction and educational stratification. In: B. F. M. Bakker–J. Dronkers–G. W. Meijnen (eds.) *Educational Opportunities in the Welfare State*. Nijmegen: ITS. 39–57.
- DiMaggio, Paul 1982. Cultural Capital and School Success: The Impact of Status Cultural Participation on the Grades of U.S. High School Students. *American Sociological Review*, 47, 189–201.
- 1994. Life-style and Social Cognition. In: David B. Grusky (ed.) *Social Stratification: Class, Race and Gender in Sociological Perspective*. Boulder: Westview, 458–465.
- DiMaggio, Paul–Michael Usteem 1978. Social Class and Arts Consumption: The Origins and Consequences of Class Differences in Exposure to Arts in America. *Theory and Society*, 5, 41–161.
- – 1980. The Arts in Education and Cultural Participation. The Social Role of Aesthetic Education and the Arts. *Journal of Aesthetic Education*, 14, 55–72.
- Erikson, Robert–John Goldthorpe 1992. *The Constant Flux*. Oxford: Clarendon Press
- Fábíán Zoltán–Kolosi Tamás–Róbert Péter 2000. *Fogyasztási csoportok*. TÁRKI Társadalompolitikai Tanulmányok 20. Budapest: TÁRKI
- Ganzeboom, Harry B. G.–Paul M. De Graaf–Péter Róbert 1990. Reproduction Theory on Socialist Ground: Intergenerational Transmission of Inequalities in Hungary. In: A. L. Kalleberg (ed.) *Research in Social Stratification and Social Mobility 9*. Greenwich: JAI Press
- Ganzeboom, Harry B. G.–Donald J. Treiman 1996. Internationally Comparable Measures of Occupational Status for the 1988 International Standard Classification of Occupations. *Social Science Research*, 25, 201–239.
- Hradil, Stefan 1983. Die Ungleichheit der „Sozialen Lage“. In: Reinhard Kreckel (ed.) *Soziale Ungleichheiten. Soziale Welt. Sonderband 2*. Göttingen: Otto Schwarz und Co. Verlag, 101–118
- 1987. *Sozialstrukturanalyse in einer fortgeschrittenen Gesellschaft. Von Klassen und Schichten zu Lagen und Milieus*. Opladen: Leske+Budrich
- 1992. Alte Begriffe und neue Strukturen. Die Milieu-, Subkultur- und Lebensstilforschung der 80-er Jahre. In: Stefan Hradil (ed.) *Zwischen Bewusstsein und Sein*. Opladen: Leske+Budrich
- Kolosi Tamás 1982. Struktúra, rétegződés, metodológia. In: *Elméletek és hipotézisek. Rétegződés-modell vizsgálat I*. Budapest: Társadalomtudományi Intézet
- 1987a. *Latent Dimensions of Status Inheritance*. Előadás az ISA RC28 Social Stratification konferenciáján (Berkeley)
- 1987b. *Tagolt társadalom*. Budapest: Gondolat

- Kolosi Tamás 1990. *The Reproduction of Life Style. Comparison of Czechoslovakian, Hungarian and Dutch Data.* Előadás az ISA RC28 „Social Stratification and Differentiation of Life Styles” szekciójában a XII. Szociológiai Világkongresszuson (Madrid)
- Kolosi Tamás–Sági Matild 1997. Az új tőkésosztály önképe, társadalmi megítélése. In: Hankiss Elemér–Matkó István (szerk.) *A tulajdon kötelez.* Budapest: Figyelő
- Kovách Imre–Róbert Péter–Utasi Ágnes (szerk.) 1995. *A középosztályok nyomában.* Budapest: MTA PTI
- Kovách Imre–Csire András 1999. A posztszocializmus vége. A magyarországi nagyvállalatok tulajdonosi szerkezet és hatékonysága 1997-ben. *Közgazdasági Szemle*, 2.
- Kraaykamp, Gerbert–Paul Nieuwebeerta 1998. Cultural and Material Life Style Differentiation in Eastern Europe. A Study on the Intergenerational Transmission of Inequalities in Five Former Socialist Societies. In: P. Nieuwebeerta–H. B. G. Ganzeboom (eds.) *Transformation Processes in Eastern Europe.* Part II. Social Stratification. The Hague: ESR/NWO 121–153.
- Lengyel György–Róbert Péter. 2000 A középosztály Közép- és Kelet-Európában: Elméleti és történelmi megfontolások (Megjelenés alatt.)
- Lenski, Gerhard 1954. Status Crystallization: A Non-vertical Dimension of Social Status. *American Sociological Review*, 19, 405–413.
- Machonin, Pavel 1970. Social Stratification in Contemporary Czechoslovakia. *American Journal of Sociology*, 75, 725–741.
- Mateju, Petr 1990. Family Effect on Educational Attainment in Czechoslovakia, the Netherlands and Hungary. In: Jules L. Peschar (ed.) *Social Reproduction in Eastern and Western Europe.* Nijmegen: Institute for Applied Social Sciences, 187–210.
- Örkény Antal 1989. A társadalmi mobilitás történelmi perspektívái. *Valóság*, 4.
- Róbert Péter 1986. *Származás és mobilitás.* Rétegződés-modell vizsgálat VII. Budapest: Társadalomtudományi Intézet
- 1991a. The Role of Cultural and Material Resources in the Status Attainment Process: The Case of Hungary. In: Tóth A.–Gábor L. (szerk.) *Beyond The Great Transformation.* Budapest: Research Review on the Hungarian Social Sciences Granted by the Government. 145–171. old.
 - 1991b. Egyenlőtlen esélyek az iskolai képzésben. *Szociológiai Szemle*, 1.
 - 1996. Vállalkozók és vállalkozások. In: Andorka R.–Kolosi T.–Vukovich Gy. (szerk.): *Társadalmi riport 1996.* Budapest: TÁRKI
 - 1997a. Social Determination of Living Conditions in Post-Communist Societies. *Czech Sociological Review*, 2, 197–216.
 - 1997b. Foglalkozási osztályszerkezet: elméleti és módszertani problémák. *Szociológiai Szemle*, 2, 5–48.
 - 1998. Transformation Processes in Eastern Europe: Social Stratification. In: P. Nieuwebeerta–H. B. G. Ganzeboom (eds.) *Transformation Processes in Eastern Europe.* Part II. Social Stratification. The Hague: ESR/NWO. 211–226.

- Róna-Tas Ákos–Lengyel György (szerk.) 1997. Entrepreneurship in Eastern Europe I-II. *International Journal of Sociology*, 3–4.
- Rutkowski, Jan 1999. *Kereseti mobilitás a kilencvenes évek Magyarorszáján.* (Adatok a Magyar Háztartás Panelből.) TÁRKI Társadalompolitikai Tanulmányok 15. Budapest: TÁRKI
- Sobel, Michael E 1981. *Lifestyle and Social Structure: Concepts, Definitions, and Analyses.* New York: Academic Press
- 1983. Lifestyle Differentiation and Stratification in Contemporary U.S. Society. In: Donald J. Treiman–Robert V. Robinson (eds.) *Research in Social Stratification and Social Mobility* 2. Greenwich: JAI Press, 115–144.
- Szelényi Iván, Gil Eyal–Eleanor Townsley 1996. Posztkommunista menedzserizmus: a gazdasági intézményrendszer és a társadalmi szerkezet változásai. *Politikatudományi Szemle*, 2–3.
- Treiman, Donald J. 1977. *Occupational Prestige in Comparative Perspective.* New York: Academic Press
- Utasi Ágnes 1984. *Életstílus-csoportok, fogyasztási preferenciák.* Rétegződésmódel vizsgálat V. Budapest: Társadalomtudományi Intézet
- Veblen, Thorstein 1931. *The Theory of the Leisure Class.* New York: The Viking Press
- Wallace, Claire–Christopher Haerpfer 1998. Some characteristics of the new middle class in Central and Eastern Europe: A 10 Nation Study. In: Nikolai Tilkidjev (ed.) *The Middle Class as a Precondition of a Sustainable Society.* Sofia: AMCD. 158–168.
- Weber, Max 1966. Class, status and party. In: Bendix, R.–S. M. Lipset (eds.) *Class, Status and Power.* New York: The Free Press
- Wesolowski, Włodzimierz–Kazimierz Słonczyński 1978. Reduction of Inequalities and Status Inconsistency. In: *Social Structure.* Polish Sociology 1977. Warsaw

1. táblázat

A kulturális és az anyagi életstílus meghatározottságára vonatkozó hipotézisek összefoglalása

Magyarázó változók	Kulturális életstílus		Anyagi életstílus	
	Hatás	Változás	Hatás	Változás
Nem	nők	stabil	–	–
Életkor	fiatalabb	növekvő	fiatalabb	növekvő
Régió	városiasabb	stabil	városiasabb	stabil
Iskolázottság	erősebb +	növekvő	erősebb	növekvő
Foglalkozási presztízs	erősebb	növekvő	erősebb	növekvő
Jövedelem	erősebb	növekvő	erősebb +	növekvő
Szolgáltató osztályba tartozás	erősebb +	növekvő	erősebb	növekvő
Vállalkozó osztályba tartozás	erősebb	növekvő	erősebb +	növekvő

Megjegyzés: az „erősebb” pozitív hatást jelent, a „erősebb +” pedig azt, hogy ez a hatás különösen erős lesz.

2. táblázat**Korrelációs kapcsolatok a kulturális életstílus és a társadalmi-gazdasági változók között, 1982–1998**

	1982	1986	1992	1998
Nem (Férfi=1)	-.011	-.062***	-.080***	-.041*
Kor (Évek)	-.237***	-.184***	-.168***	-.158***
Lakóhely (Lélekszám)	.336***	.354***	.353***	.291***
Iskola (Évek)	.516***	.540***	.582***	.580***
Foglalkozás (Presztízs)	.429***	.456***	.511***	.455***
Jövedelmi decilis	.325***	.354***	.422***	.311***
Szolgáltató osztály (=1)+	.393***	.387***	.450***	.442***
Vállalkozói osztály (=1)++	.002	.012	.036*	.077***
Egyenlően súlyozott N	3000	3000	3000	3000

3. táblázat**Korrelációs kapcsolatok az anyagi életstílus és a társadalmi-gazdasági változók között, 1982–1998**

	1982	1986	1992	1998
Nem (Férfi=1)	.039*	-.024	-.008	.009
Kor (Évek)	-.178***	-.188***	-.245***	-.219***
Lakóhely (Lélekszám)	.263***	.274***	.282***	.213***
Iskola (Évek)	.381***	.457***	.511***	.451***
Foglalkozás (Presztízs)	.319***	.374***	.403***	.340***
Jövedelmi decilis	.328***	.296***	.360***	.322***
Szolgáltató osztály (=1)+	.262***	.285***	.285***	.263***
Vállalkozói osztály (=1)++	.053**	.099***	.082***	.124***
Egyenlően súlyozott N	3000	3000	3000	3000

Szignifikancia: *** = .001; ** = .01; * = .05

+ Szolgáltató osztály = EGP osztályozás I. és II. kategóriák (vezető + értelmiség)

++ Vállalkozói osztály = EGP osztályozás IVa. és IVb. (önfoglalkoztatók és kisvállalkozók)

Jegyzet: kulturális életstílus = z-score skála 4 változó alapján: színházba járás, múzeum, koncert és a könyvek átlag feletti száma; anyagi életstílus = z-score skála 4 változó alapján: színes tv, hűtőszekrény, automata mosógép és személygépkocsi.

4. táblázat

A kulturális életstílus társadalmi meghatározottsága, 1982–1998

(Standardizálatlan OLS regressziós becslések évenként)

Magyarázó változók	1982	1986	1992	1998
Nem (Férfi=1)	-.382***	-.341***	-.573***	-.419***
Kor (Évek)	-.006*	.002	-.002	-.009***
Lakóhely (Lélekszám)	.210***	.235***	.196***	.129***
Iskola (Évek)	.286***	.258***	.316***	.405***
Foglalkozás (Presztízs)	.015**	.022***	.019***	.014**
Jövedelmi decilis	.136***	.176***	.180***	.106***
Szolgáltató osztály (=1)+	.964***	.487***	.882***	.894***
Vállalkozói osztály (=1)++	-.148	.225	.480*	.747***
Konstans	-4.439***	-5.628***	-5.793***	-5.302***
Kiigazított R ²	.355	.383	.440	.385
Egyenlően súlyozott N	3000	3000	3000	3000

5. táblázat

Az anyagi életstílus társadalmi meghatározottsága, 1982–1998

(Standardizálatlan OLS regressziós becslések évenként)

Magyarázó változók	1982	1986	1992	1998
Nem (Férfi=1)	---	---	---	---
Kor (Évek)	-.005	-.004	-.018***	-.026***
Lakóhely (Lélekszám)	.137***	.160***	.155***	.073***
Iskola (Évek)	.163***	.198***	.241***	.246***
Foglalkozás (Presztízs)	.015**	.022***	.023***	.021***
Jövedelmi decilis	.174***	.132***	.145***	.204***
Szolgáltató osztály (=1)+	.252	.077	-.190	-.221
Vállalkozói osztály (=1)++	1.396**	1.597***	.889***	1.116***
Konstans	-3.357***	-4.252***	-4.110***	-3.457***
Kiigazított R ²	.220	.267	.319	.272
Egyenlően súlyozott N	3000	3000	3000	3000

6. táblázat

A kulturális és az anyagi életstílus közti korrelációs kapcsolat változása, 1982–1998

	1982	1986	1992	1998
Korrelációs együtthatók	.361***	.396***	.438***	.367***
Egyenlően súlyozott N	3000	3000	3000	3000

Szignifikancia: *** = .001; ** = .01; * = .05

+ Szolgáltató osztály = EGP osztályozás I. és II. kategóriák (vezető + értelmiség)

++ Vállalkozói osztály = EGP osztályozás IVa. és IVb. (önfoglalkoztatók és kisvállalkozók)

Jegyzet: kulturális életstílus = z-score skála 4 változó alapján: színházbajárás, múzeum, koncert és a könyvek átlag feletti száma; anyagi életstílus = z-score skála 4 változó alapján: színes tv, hűtőszekrény, automata mosógép és személygépkocsi.

7. táblázat

**Változások a kulturális és az anyagi életstílus
társadalmi meghatározottságában, 1982-1998**

(Standardizálatlan OLS regressziós becslések az összevont adatbázison, N=12000)

Magyarázó változók	Kulturális életstílus		Anyagi életstílus	
	Közvetlen hatások	Interakciók az évvel	Közvetlen hatások	Interakciók az évvel
Év: 1986	-.648***	-1.190**	-.469***	-.895*
Év: 1992	-.669***	-1.354***	-.450***	-.753*
Év: 1998	-.468***	-.877*	-.329***	-.100
Nem (Férfi=1)	-.416***	-.382***	---	---
Kor (Évek)	-.005**	-.006*	-.013***	-.005
Lakóhely (Lélekszám)	.194***	.210***	.133***	.137***
Iskola (Évek)	.303***	.286***	.204***	.163***
Foglalkozás (Presztízs)	.018***	.015**	.021***	.015**
Jövedelmi decilis	.146***	.136***	.157***	.174***
Szolgáltató osztály (=1)+	.835***	.964***	.015	.252
Vállalkozói osztály (=1)++	.549***	-.148	1.267***	1.396**
Nem * 1986		.040		---
Nem * 1992		-.192		---
Nem * 1998		-.036		---
Kor * 1986		.008		.001
Kor * 1992		.003		-.012**
Kor * 1998		-.003		-.021***
Lakóhely * 1986		.025		.023
Lakóhely * 1992		-.014		.019
Lakóhely * 1998		-.081**		-.064*
Iskola * 1986		-.028		.035
Iskola * 1992		.030		.078**
Iskola * 1998		.119***		.083**
Foglalkozás * 1986		.007		.007
Foglalkozás * 1992		.004		.008
Foglalkozás * 1998		-.001		.006
Jövedelem * 1986		.039		-.042
Jövedelem * 1992		.044		-.029
Jövedelem * 1998		-.030		.030
Szolgáltató osztály * 1986		-.477*		-.175
Szolgáltató osztály * 1992		-.082		-.442
Szolgáltató osztály * 1998		-.070		-.473*
Vállalkozói osztály * 1986		.374		.202
Vállalkozói osztály * 1992		.629		-.506
Vállalkozói osztály * 1998		.895		-.279
Konstans	-4.701***	-4.439***	-3.439***	-3.357***
Kiigazított R ²	.388	.393	.264	.271

Szignifikancia: *** = .001; ** = .01; * = .05

+ Szolgáltató osztály = EGP osztályozás I. és II. kategóriák (vezető + értelmiség)

++ Vállalkozói osztály = EGP osztályozás IVa. és IVb. (önfoglalkoztatók és kisvállalkozók)

Jegyzet: kulturális életstílus = z-score skála 4 változó alapján: színházba járás, múzeum, koncert és a könyvek átlag feletti száma; anyagi életstílus = z-score skála 4 változó alapján: színes tv, hűtőszekrény, automata mosógép és személygépkocsi.

8. táblázat**Az anyagi életstílus társadalmi meghatározottsága, 1992–1998**

(Korrelációs együtthatók és standardizáltan OLS regressziós becslések, éveként)

Magyarázó változók	Korrelációk		Regressziós becslések	
	1992	1998	1992	1998
Nem (Férfi=1)	.020	.026	---	---
Kor (Évek)	-.208***	-.301***	-.019***	-.050***
Lakóhely (Lélekszám)	.169***	.144***	.063*	.002
Iskola (Évek)	.306***	.328***	.188***	.259***
Foglalkozás (Presztízis)	.382***	.440***	.021***	.024***
Jövedelmi decilis	.270***	.262***	.133***	.215***
Szolgáltató osztály (=1)+	.224***	.275***	-.034	.232
Vállalkozói osztály (=1)++	.038*	.113***	.350	1.308***
Konstans	---	---	-2.876***	-2.410***
Kiigazított R ²	---	---	.176	.268
Egyenlően súlyozott N	3000	3000	3000	3000

9. táblázat**Változások az anyagi életstílus társadalmi meghatározottságában, 1992–1998**

(Standardizáltan OLS regressziós becslések az összevont adatbázison, N=6000)

Magyarázó változók	Anyagi életstílus	
	Közvetlen hatások	Interakció az évvel
Év: 1998	.116	.465
Nem (Férfi=1)	---	---
Kor (Évek)	-.035***	-.019***
Lakóhely (Lélekszám)	.039*	.063*
Iskola (Évek)	.202***	.188***
Foglalkozás (Presztízis)	.022***	.021***
Jövedelmi decilis	.166***	.133***
Szolgáltató osztály (=1)+	.201	-.034
Vállalkozói osztály (=1)++	.984***	.350
Nem * 1998	---	---
Kor * 1998	---	-.030***
Lakóhely * 1998	---	-.061
Iskola * 1998	---	.072*
Foglalkozás * 1998	---	.003
Jövedelem * 1998	---	.082**
Szolgáltató osztály * 1998	---	.266
Vállalkozói osztály * 1998	---	.958*
Konstans	-2.471***	-2.876***
Kiigazított R ²		.213
		.227

Szignifikancia: *** = .001; ** = .01; * = .05

+ Szolgáltató osztály = EGP osztályozás I. és II. kategóriák (vezető + értelmiség)

++ Vállalkozói osztály = EGP osztályozás IVa. és IVb. (önfoglalkoztatók és kisvállalkozók)

Jegyzet: alternatív anyagi életstílus = z-score skála 5 változó alapján: mélyhűtő, videó, mikro-hullámú sütő, cd-lejátszó, személyi számítógép.

Függelék

F1. táblázat

A kulturális fogyasztás alakulása, évenként

Kulturális fogyasztás	Évek				Kontroll 1998b
	1982	1986	1992	1998	
Színházba járás (%)	23.3	33.8	42.3	16.8	23.6
Koncertre járás (%)	4.9	8.8	15.8	8.6	11.7
Múzeumba járás (%)	20.9	38.8	44.5	24.1	36.4
Az átlagnál több könyv (%)	33.1	28.8	30.2	21.3	-

F2. táblázat

Az anyagi fogyasztás alakulása (tartós fogyasztási cikkek), évenként

Anyagi fogyasztás	Évek				Kontroll 1998b
	1982	1986	1992	1998	
Színes televízió (%)	7.3	25.7	69.2	83.0	
Hűtőszekrény (%)	89.4	94.1	96.7	95.9	
Automata mosógép (%)	10.5	25.3	40.8	46.4	52.4
Autó (%)	33.2	39.6	47.5	43.7	42.6
Mélyhűtő (%)	n.a.	n.a.	56.6	67.4	
Videó (%)	n.a.	n.a.	32.7	44.0	
Mikrohullámú sütő (%)	n.a.	n.a.	11.9	35.2	36.7
CD-lejátszó (%)	n.a.	n.a.	3.4	17.3	
Személyi számítógép (%)	n.a.	n.a.	9.6	12.2	14.5

F3. táblázat

Demográfiai, státus- és osztály-jellemzők, évenként

Demográfia / Státus	Évek			
	1982	1986	1992	1998
Férfi %	47.3	44.8	45.3	44.4
Életkor (átlag)	45.4	44.0	46.6	47.2
Iskolázottság (átlagos osztály)	8.8	9.9	10.4	9.9
Presztízs pontszám (átlag)	35.1	36.9	37.2	37.2
Egy főre jutó családi jövedelem (átlag)	2608	5297	9010	23912
Szolgáltató osztály %	16.3	18.7	20.3	18.4
Vállalkozói osztály %	.6	2.1	3.1	4.3

Jegyzet: 1982 = Rétegződés-modell vizsgálat (eredeti N = 11722)

1988 = TÁRKI - I. kutatás (eredeti N= 5999)

1992 = TÁRKI Mobilitás kutatás (eredeti N = 2998)

1998 = TÁRKI Monitor kutatás (eredeti N = 3792)

1998b = TÁRKI Omnibusz kutatás (eredeti N = 1500)